

Махиел Кийл

ХОРА И СЕЛИЩА

в България през османския период

Събрани съчинения

някой друг, който да поеме техните задължения и да обработва земята им. Ако напуснат, без да са намерили подобен заместник, трябва да заплатят малка сума като обезщетение на своя феодал (*çifi bozan akçesi*). Голям брой документи от XVI в. демонстрират процедурата по основаването на село. Най-често постоянните жители са оставяни, където са. Обезземлените селяни, към които никой тимариот не проявявал претенции, трябвало да бъдат събрани и да им се даде за заселване място с добра земя. За хората, планиращи създаването на вакъф, е било сравнително лесно да се сдобият с необитаема или слабо обитаема земя, която да вкарат в употреба. По този начин държавата почти нищо не губи като приходи, но печели както от увеличаването на обработваемите площи, така и от подобряването на инфраструктурата. В нашия случай Ибрахим Паша изглежда е успял само отчасти, единствено защото само две села са били заселени с българи. За третото село е трябвало да потърси заселници другаде. Доведените от него албанци най-вероятно са били военнопленници, заловени при някоя по-малка акция в непокорните планини на Южна Албания. Мястото на Дуймушлар/Арнауд Кьой изглежда е било добре избрано. Селото се разраства бързо (вж. таблицата).

Илюстрация XI

РАЗВИТИЕТО НА ВАКЪФСКОТО СЕЛО АРНАУД През 1516 и 1535 още известно като ДУЙМУШЛАР

година на регистрацията	брой домакинства	източник
1480	/	София ОАК 45/29
1516	4 (мюсюлмани)	Истанбул Т.Д. 370
1535	42 (християни)	София ОАК 217/8
1550	78 "	Истанбул Т.Д. 382
1580	135 "	Анкара КуК, 559
1642	350 "	Истанбул МАД. 282
1680	302 "	Истанбул МАД. 282
1841	141 "	Истанбул, <i>Kepeci</i> 6475
1873	159 "	<i>Salname-i Vilayet-i Tuna</i>

Турските села във вакъфа на Ибрахим Паша са с различен произход. От четирите турски села, които вакъфът притежава през XVI в. и по-късно, в регистъра от 1480 г. откриваме споменато само Хасанлар. Четем следното:

Мезра Добро Вода, известна още като Хасанлар, принадлежаща към [каза] Червен. 18 домакинства юруци. Доход 1200 [акчета].

ваме една бележка, която описва статута на вакъфа на Михалоглу Гази Али Бег в Плевне (Плевне) и където на стр. 675 четем, че жителите на вакъфските села на Али Бег произхождат от следните: *haymâne ve haric ez-defter-i cizye ve kimesneye re'aya kayıd olmanış keferelerden*. В една бележка в *Mühimme Defteri* 6, с. 453, от май 1565 г., която всъщност представлява текстът на султанската заповед за основаване на селото (по-късно град) Трявна (близо до Търново), още по-ясно се заявява (в мой английски превод в *Art and Society in Bulgaria in the Turkish Period*, Assen, 1985, 99-100): „Трябва да събереш за три години и при условие за освобождаване от данъци от нерегистрираните хора без постоянно местожителство (*haymane*), от тези, които не принадлежат на никого (на даден спахия) и които не са оспорвани.“

мани, 47 имами, мюезини и персонал на комплекса на Ибрахим Паша, и 42 неженени млади мюсюлмани. Това ни дава население от 1200-1400 жители. Разград е все още малък град. И все пак както по стандартите на времето и района, така и с оглед монументалните сгради и икономическата структура, това е град. Покрай увеличаването на населението следва да отбележим и нарастването на данъчните приходи. През 1550 г. те възлизат на 26 140 акчета, а през 1580 г. – на 32 476 акчета. Увеличили са се пазарните такси, което говори за развитие на пазарната функция на града.⁴¹ Порасналият брой на жителите намира отражение и в появата на нов градски квартал. Освен съществуващите вече махали на Петъчната джамия и бейовете Ахмед, Бахрам и Искендер, вече има и такава на Мехмед Бей.

Илюстрация XIII

НАСЕЛЕНИЕТО НА ТРИТЕ СЕЛИЩА, КОИТО ОТ НАЧАЛОТО НА XIX В. ОБРАЗУВАТ ГРАД РАЗГРАД

година на регистъра	ХЕЗАРГРАД		КАЯДЖЪК ПЪН.		ДОБРОВА	
	христ. дом.	мюс. дом.	христ. дом.	мюс. дом.	христ. дом.	мюс. дом.
1480	0	0	0	1	0	0
1516	0	0	0	5	0	27
1535	0	104	224	0	114	15
1550	0	199	208	7	205	17
1580	0	244	205	2	305	18
1642	45	374	122	(3)	369	(20)
1680	(60)	(515)	20	(15)	190	(16)
1841	167	1207	←	←	←	←
1873	563	1244	←	←	←	←

дом. – домакинства

христ. – християни

мюс. – мюсюлмани

() – наша преценка

Бързото увеличение на населението на града и неговите села води със себе си и подобно увеличение в годишните приходи на вакъфа. Представили сме общия приход под формата на таблица. Тъй като между 1550 и 1580 г. разходите се запазили същите (поне на теория възнагажденията са фиксирани, каквито са и цените на храните), в рамките на тези тридесет години администраторите на фондацията са имали възможност да спестят над половин милион акчета. Според уговорките на вакъфа, които са описани в регистрите, тези пари следва да са изразходват за необходимите ремонти.

⁴¹ По това време акчето все още не е започнало своето катастрофално обезценяване.

Илюстрация XIV

ОБЩИЯТ ГОДИШЕН ПРИХОД НА ВАКЪФА НА
ИБРАХИМ ПАША В РАЗГРАД (в акчета)

година	приходи	разходи	спестено	приходи в гр. сребро
1535	92 224	?	?	65 957 гр.
1550	110 214	88 007	14 007	76 047 гр.
1580	127 139	88 007	33 139	86 709 гр.
1680	308 378	265 014	37 064	56 780 гр.

(през 1550 г. са останали 22 207 акчета, но държавата е взела 8200 акчета за заплати на гарнизоните на дунавските крепости)

След 1585 г. Османската империя преминава през революция на цените, която обикновено се приписва на навлизането на евтиното испанско сребро.⁴² Цените се покачват до небесата и стойността на акчето спрямо венецианския златен дукат бързо пада. Последното се отнася и до съдържанието на сребро в османските монети. Тъй като успяхме да открием един отчет за годишните приходи и разходи на вакъфа на Ибрахим Паша в Разград (датиращ от 1680 г.) и с цел да ви предоставим някаква база за сравнение, сме изразили приходите освен това и в грамове сребро.⁴³ Ситуацията през 1580 г. показва, че ако е имало нужда да се направят някакви големи ремонти, администрацията на вакъфа е била напълно във финансовото състояние да си ги позволи. Запазеният надпис на джамията, както и нейните характерни стилистични черти ни казват, че сградата е била изцяло реконструирана през второто десетилетие на XVII в., т.е. след един период на инфлация от почти 25 години. Възможно е администрацията на вакъфа да е потърсила помощта на някои от членовете на централното управление, за да може да възстанови джамията (а най-вероятно и хамама), която е пострадала силно от евентуално земетресение или друго бедствие, за което нямаме информация. Възможно е натрупалите се средства да са се оказали недостатъчни. За възграждането на джамия с размерите на тази на Ибрахим Паша са били необходими половин милион стари (от преди инфлацията) акчета. Показали сме приблизителните разходи в отделна таблица, от която личи, че в нормални условия (без ценова революция), администрацията на вакъфа най-вероятно е можела да си позволи доста значителни строителни начинания. Цените и надниците се основават на действителни финансови отчети за османски строителни проекти, които се пазят в архивите в Истанбул и са публикувани от Баркан.⁴⁴

⁴² Срв.: Ömer Lütfi Barkan, „The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East“, *International Journal of Middle East Studies* 6, Cambridge, 1975, 3-4; Holm Sundhausen, „Die ‚Preisrevolution‘ im Osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. ‚Importierte‘ oder intern verursachte Inflation?“, *Südost-Forschungen*, XLII, München, 1983, 169-174.

⁴³ За стойността на акчето и неговото сребърно съдържание, вж. статията на Halil Sahillioglu, *in Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988.

⁴⁴ Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı (1550-1557)*, vol. I, Ankara, 1972, vol. II, 1979; срв. също Klaus Liebe-Harkort, *Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfang des 17. Jahrhunderts*, Hamburg, 1970. Вж. освен това колекцията от строителни отчети в M.A.D. 55.

Илюстрация XVIII

**ОБЩИЯТ БРОЙ НА ДОМАКИНСТВОТА
(МЮСЮЛМАНИ И БЪЛГАРИ-ХРИСТИЯНИ)
В СЕЛАТА ХАСАНЛАР, ИНЕ БЕЙ, СОФУЛАР И ДУШТУБАК**

година	мюсюлм. дом.	% на мюсюлм.	христ. дом.	% на христ.	източник
1480	18	100%	0	0%	ОАК 45/49, фол. 33 г
1535	23	100%	0	0%	ОАК 217/8, фол. 16 a/b
1550	64	100%	0	0%	T.D. 382, p. 850-864
1580	60	100%	0	0%	KuK. 559, фол. 45r-5v
1642	86	95%	5	5%	MAD 7086, p. 44-54
1680	150	92%	13	8%	MAD 4936, p. 2
1841	310	86%	50	14%	<i>Кереси</i> 6475
1873	362	82%	81	18%	<i>Salname Tuna</i> , p. 145-149

Съвсем не е ясно защо документът от 1680 г. дава толкова малък брой на християните, които живеят в самия Разград. Може би сме свидетели на протичащи процеси на ислямизация, а може би християните са се преселили някъде другаде, след като отношенията между мюсюлмани и християни са се обтегли вследствие на следващите едно след друго поражения на империята от християнските европейски армии. Просто не знаем. Фактът, че по това време християнската общност в града има свое училище и две църкви, по-скоро говори за това, че преди да се появят тези важни институции, ислямизацията трябва да е спряла или най-малкото да е забавила своя ход. За да се отговори на този въпрос са необходими допълнителни статистически данни, с каквито (все още) не разполагаме.

За XVIII в. нямаме никаква статистическа информация за Разград и неговите села. Възможно е *Кереси Tasnifi* в ВВА в Истанбул да съдържа някакви изненади, или да съществуват някакви други документи, които още да не са каталогизирани. Голямото събитие на XVIII в. е „завладяването“ и опустошаването на Разград през 1747 г., когато е превзет от една „армия“ от турски и български селяни от околните села, които искат да наложат своята кандидатура за аялгъка на града и окръга.⁶²

По време на Руско-турската война от 1828-1829 г. Разград е окупиран от руската армия. Преди да се оттеглят, войските опожаряват града и отнасят със

⁶² Едно кратко описание на тези събития е дадено от Vera Mutafchieva, „L'institution de l'Ayanlik pendant les dernières décennies du XVIII siècle“, *Études Balkaniques*, 2-3, Sofia 1965, 236-239 с допълнително цитирани османски извори. Споменът за разрушаването на града е запазен в народната памет (Вж. Явашов. Град Разград, с. 91 и сл.).

сюлмани. Последните живеят най-вече в долината на р. Струма и са в по-голямата си част юрушки колонисти със специални военни задължения.

Третият източник, с който разполагаме, е преброяването от 1550 г. (957 г. от Хиджра), което, подобно на предишните, е прекрасно запазено.⁴¹ Последният османски преброителен регистър за Кюстендилската провинция е четиритомният регистър от 1570 г., от който през 1573 г. е направено прегледно копие. Този най-пълен обзор на бившите земи на Константин се пази във Върховната дирекция по кадастъра в Анкара и е в процес на публикуване в Скопие (само в македонски превод).⁴² Съществуват също така и многобройни документи за населението на Кюстендилско през XVII и XVIII в., представляващи регистри за поголовния данък (джизие) и подробни авариз-регистри, които включват и мюсюлманското население, домакинство по домакинство. Тяхното изучаване обаче изисква една няколкокомесечна проучвателна кампания в архивите, с каквото време досега не съм разполагал.⁴³ На следващите страници ще представя под формата на таблици статистическите материали от гореспоменатите четири преброителни регистри от XVI в., което ще позволи един бърз преглед на ситуацията. Първо ще бъде представена една таблица с броя на домакинствата и неженените мъже, т.е. една приблизителна оценка за цялостния брой на населението. След това ще бъде направен преглед на различните градски квартали (махали), които ще покаже основните тенденции в развитието на града и годините, през които са се появили основните сгради. За да можем да разберем по-добре размерите и състава на населението на града, ще приведем и някои числа от края на XIX и началото на XX в.

ТАБЛИЦА I
ДЕМОГРАФСКОТО РАЗВИТИЕ НА КЮСТЕНДИЛ ПРЕЗ
ОСМАНСКИЯ ПЕРИОД И НОВОТО ВРЕМЕ

	мюсюлмани домак. ергени	християни домак. ергени	евреи домак.	брой на махалите	прибл. общо жители	процент на християните
1517	293 60	47 6	0	6	1400-1450	14%
1530	317 58	47 4	0	6	1500-1600	13%
1550	378 64	64 20	0	17	1800-2000	15%
1570	612 91	78 28	4	23	2800-3000	12%
1873	жители 2862	жители 3140	жители н.д.		6002	52%
1886	972	8612	940		10 524	82%
1934	878	14 672	541		16 091	91%

ИЗТОЧНИЦИ: за 1517-1518 г.: Истанбул, *BVA*, М.М. 170, fol. 71-73; за 1530 г.: Истанбул, *BVA*, TD. 167, с. 217; за 1550 г.: Истанбул, *BVA*, TD. 267, 21-27; за 1570 г.: Анкара, *TKGM* № 85, fol. 10-15; за 1873 г.: *Salname-i Vilayet-i Tuna* (Н. 1290), 208-219; за 1886 и 1934 г.: Жечо Чанков. Географски речник на България. София, 1939, 232-234.

⁴¹ Това е Тапу Дефтер №267 в *B.V.A.*, Истанбул, 21-27.

⁴² Става дума за регистъра КуК 85 в *T.K.G.M.* в Анкара. Частта, съдържаща гр. Кюстендил е публикувана от М. Соколоски (ред.), *Турски документи за историята на македонския народ*. Т. V, кн. 1, Скопие, 1983, 56-66.

⁴³ Отпечатаният каталог на софийската колекция от джизие-дефтери споменава няколко регистри от XVII в. за „град Кюстендил“. Всъщност става дума за административния термин „окръг на град Кюстендил“, в който самият град не се споменава. За данни относно населението през XVII и XVIII в. ще трябва да почакаме допълнителните проучвания в турските архиви.

ТАБЛИЦА III
ГОЛЕМИНАТА НА ОСНОВНИТЕ ГРАДОВЕ В
КЮСТЕНДИЛСКИЯ САНДЖАК ПРЕЗ 1517 Г.

име на града	мюсюлмански домакинства	християнски домакинства	общо
Кратово	155	982	1137
Мелник	20	824	844
Струмица	266	274	540
Щип	201	323	524
Петрич	60	461	521
Кюстендил	293	47	340
Дойран	3	229	323
Дупница	42	141	183
ОБЩО	1040	3281	4321

среден брой домакинства в тези градове: 540

средно процентно съотношение на мюсюлманите в тези градове: 24% (Кюстендил: 86%)

Виждаме, че Кюстендил е на пето място по значение, но за сметка на това е единственият град в санджака, в който почти няма християни. Дойран, Мелник и Петрич са почти изцяло християнски, което показва, че по време на и след османското завоевание там не се е случило почти нищо. Важните укрепени градове Щип и Струмица са получили значителен брой мюсюлмански заселници, които да заздравят османския контрол над тях. Вероятно същото се е случило и с Кратово, който е център за добиване на сребро и е най-големият град в провинцията през 1517 г. Те обаче остават преимуществено християнски. Това е силен довод в полза на това, че единствено в Кюстендил е имало някаква насилствена промяна в началото на османския период. Трябвало е да мине известно време преди градът да се съвземе от този удар. През 1570 г. Кюстендил вече е на първо място сред градовете от санджака. Кратово, Мелник и Петрич бележат лек упадък, а останалите четири града са се разраснали, от които Кюстендил – най-бързо от всички. Това предполага разместване в градското население – може би хора, които се преместват в развиващата се провинциална столица. Това обаче си остава само една хипотеза.

Част II. СГРАДИТЕ В ГРАДА

Османските преброителни регистри от XVI в. съдържат подробна информация относно сградите в Кюстендил, относно това как се поддържат и функционират. Един практически преглед на всички обществени сгради може да бъде намерен в „статистическия“ регистър от 1530 г. На с. 191 откриваме преглед на цялата Кюстендилска каза (горе на ил. 2). Там се споменават следните сгради:

- хамам (обикновена гореща баня) – 2
- ълъджа (минерална гореща баня) – 7
- джамия – 1
- месджид – 7
- имарет (кухня за бедните) – 2

ТАБЛИЦА I
Развитие на град Татар Пазарджък,
1517-1874 (в домакинства);

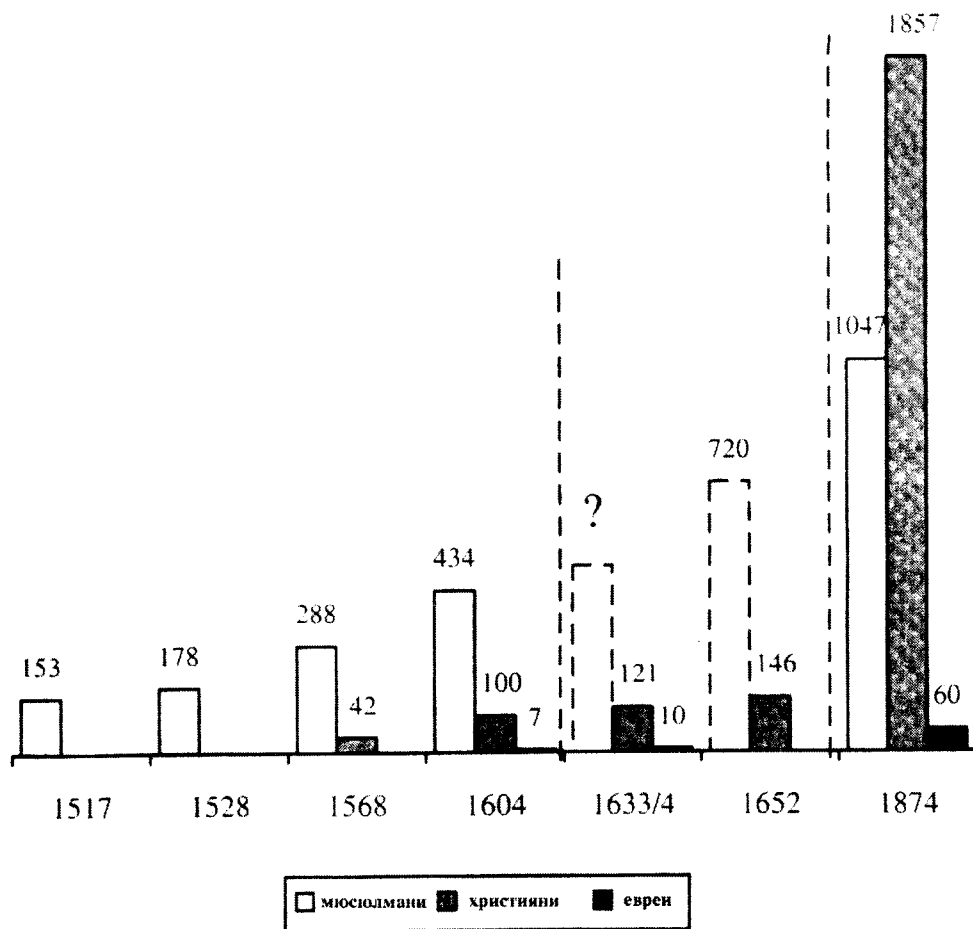

ТАБЛИЦА II
Разрастването на града,
измерено в обществени сгради и махали

година	махали	джамии	месджиди	хамами	имарети	църкви
1517	7	2	1	2	1	-
1568	15	3	5	2	1	-
1650	22	8	12	3	2	?
1874	33	20	-	3	?	6

ТАБЛИЦА III
Взаимовръзката между намаляването на процента на
обръщенците в исляма и увеличаването
на процента на християните

година	махали	джамии	месджиди	хамами	имарети	църкви
1517	7	2	1	2	1	-
1568	15	3	5	2	1	-
1650	22	8	12	3	2	?
1874	33	20	-	3	?	6

ТАБЛИЦА IV
Общият брой на домакинствата и общото процентно
отношение на мюсюлманите и християните в цялата
Татар Пазарджишка каза

година	мюсюлмански домакинства	християнски домакинства	процент на християните
1528	1688	1730	50%
1874	3900	8519	69%

ТАБЛИЦА V
Татар Пазарджишка каза, извадка от 22 села с български имена
(в домакинства)

източник	TD 77	TKGM 65	TD 729	MM 14716	F. 88 ас. 50	MM 1396	PD 17/18	MM 1273	Стефан Захариев
	мюс. хр.	мюс. хр.	мюс. хр.	христ.	христ.	христ.	христ.	христ.	мюс. хр.
година	1517	1568	1604	1625	1633	1641	1651	1696	186/70
рел. група	-	-	-	-	10	16	24	55	-
Арнаул/Елшица	-	-	-	-	10	16	24	55	-
Балдово	10	22	15	29	30	35	40	55	-
Батак	-	-	-	88	126	130	130	135	-
Бега	5	32	30	51	50	50	50	49	35
Белово - Голямо	-	8	5	64	65	71	71	265	-
Белово - Малко	-	-	-	60	35	43	43	44	-
Брацигово	-	-	-	140	100	85	70	127	-
Черово	-	-	-	27	30	35	40	58	-
Десничево	10	22	10	39	44	24	24	98	-
Добросинце	14	35	4	32	22	23	24	32	-
Козарска	-	6	-	30	29	21	16	21	-
Мечка (Павло)	-	2	-	69	120	145	138	60	-
Ново Село	18	50	28	50	55	65	75	162	-
(Босиле)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Панагюрище	-	-	-	230	240	250	260	335	-
Пещера	5	73	15	397	380	300	270	235	200
Петрич	-	83	7	36	25	32	32	70	-
Поибрене	-	75	-	50	60	49	49	78	-
Радилово	-	75	-	120	105	99	80	71	-
Семчине	-	15	4	50	55	60	65	94	30 ^u
Църнча	4	28	10	35	21	31	33	45	15
Варвара	-	20	2	41	34	33	33	73	-
Ветрен	-	68	-	185	180	190	190	240	-
Общо	62 971	199 1711	126 2361	1823	1816	1782	1757	2402	280 4735
	6%	10%	5%						5,6%
	МЮСЮЛМ.	МЮСЮЛМ.	МЮСЮЛМ.						МЮСЮЛМ.

ТАБЛИЦА VI
Татар Пазарджиска каза, извадка от 21 села с турски имена
(в домакинства)

източник	TD 77	TKGM 65	TD 729	MM 14716	F. 88 ае. 50	MM 1396	PD 17/18	MM 1273	Стефан Захариев
година рел. група	1517 мюс. хр.	1568 мюс. хр.	1604 мюс. хр.	1625 христ.	1633 христ.	1641 христ.	1651 христ.	1696 христ.	186/70 мюс. хр.
Абдалар	26	102	100	15	15	8	8	35	60
Аладжалар	0	120	105	4	26	30	33	78	30
Али Ходжалар	53	79	66	22	35	40	40	62	60
Асыл Ханлъ	12	17	30	10	40	40	40	51	50
Чанакчълар	-	-	-	-	65	70	70	96	50
Чарганлъ	50	97	70	14	17	18	20	32	35
Дениз Бейли	23	35	35	-	10	15	20	31	40
Гьонджелю	11	54	46	-	5	5	10	90	60
Кара Иляс	16	12	17	-	17	20	22	90	45
Кара Мюрселер	17	32	32	25	5	7	10	30	140
Кара Пънар	77	87	86	17	15	10	6	54	152
Касабду	75	69	30	43	43	32	15	49	30
Къосе Мурадлу	80	101	67	12	20	42	39	52	40
Мелек Хагун	13	48	23	18	20	35	35	70	25
Сагир Коджа	18	17	4	12	20	20	25	73	32
Сахинлер	35	34	25	-	-	-	12	36	40
Саидлю	36	51	43	10	20	30	30	34	40
Текфур Пънаръ (Текир)	30	40	28	32	20	5	8	38	20
Тимурлар	14	47	5	10	10	28	28	34	40
Тимурджилар	59	85	52	3	12	12	14	14	32
Злокучане	-	29	5	18	10	5	5	21	21
Общо	735	1158	902	259	403	454	460	916	238
	100%	96%	85%						20%
	МЮСЮЛМ	МЮСЮЛМ	МЮСЮЛМ						МЮСЮЛМ.

* Легенда към таблица V и VI: TD = Tapu Tahrir Defteri (Istanbul); TKGM = Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (Ankara); MM = Maliyeden Müdevver (Istanbul); F. и PD = Народна библиотека (София); числата в курсив са наша възстановка; числата от MM 1273 са 70% от посочените в извора *nefer*, което се доближава до броя на домакинствата.

ТАБЛИЦА VII
Годишен прираст (в домакинства) в проценти

Извадката от 22 български предпланински селища

	мюсюлмани	християни
1517-1568	2,31%	1,11%
1568-1604	спад	0,89%
1604-1870	0,30%	0,26%

Извадката от 21 турски села в равнината

	мюсюлмани	християни
1517-1568	0,89%	0,80%
1568-1604	спад	0,39%
1604-1870	рязък спад	0,69%

Пояснение: В 22-те предпланински села ислямизацията играе съвсем малка роля в процесите на промяна. Кризата от XVII в. тласва християните от българските предпланински райони към селата в низината, където те заместват намаляващото турско население.